

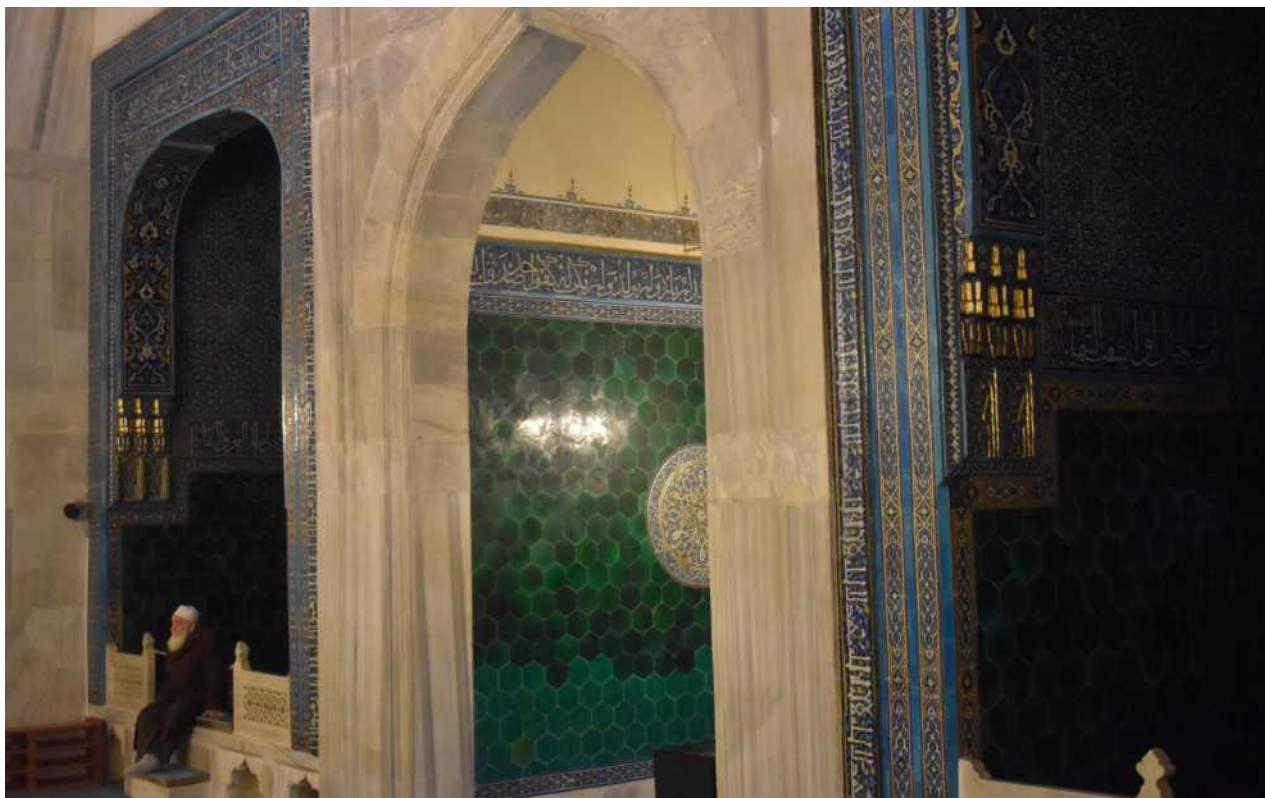
Osmansk kakelhistoria och hemligheten i Bursa

Gertrud Olsson, tekn. dr. i arkitektur och innehavare av FSIV:s resestipendium 2018

Genom ett stipendium från Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner, FSIV, har jag givits möjlighet att göra en studieresa till Bursa och där fördjupa mina undersökningar av tidigosmanskt kakel. Mitt forskningsprojekt handlar om de kakelmaterial och nya tekniker som utvecklades i den Osmanska arkitekturen från och med 1400-talets början och som återfinns i tidigosmanska moskéer i Bursa och Edirne, samt i palats i Istanbul. Här syns mötet mellan en rad kulturer – bysantinsk, seldjukisk, timuridisk – som frambringar denna osmanska kakeltraditionen. Olika kakeltekniker utvecklades i Anatolien och spreds via hantverkare, konstnärer och arkitekter. Förmedlingsaspekten är av intresse, hur information, kunskap och estetiska teorier förflyttades mellan olika kulturer via hantverkare, konstnärer och arkitekter.

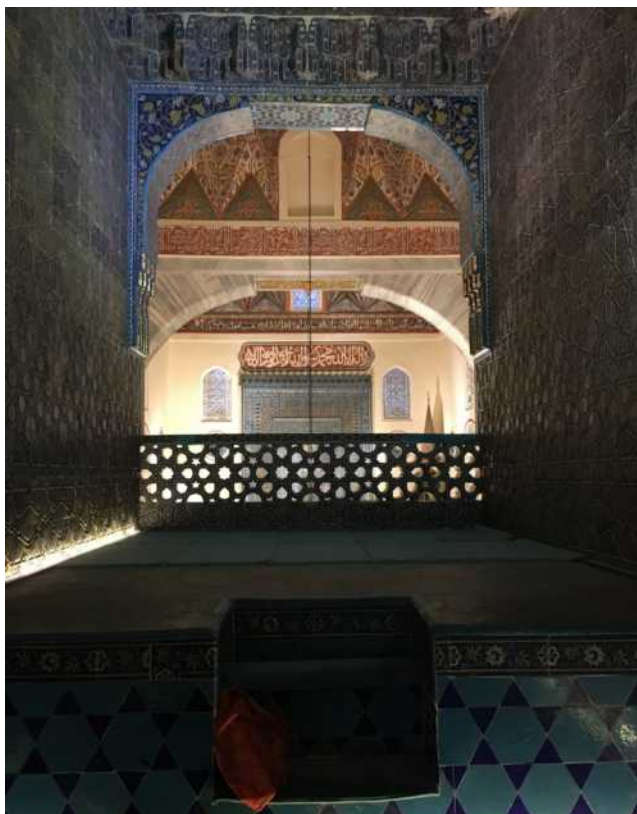
Som en bakgrundshistorik till staden kan nämnas att Bursa (eller med sina olika namnformer Brusa, Broussa, Prussa) ligger 10 mil söder om Istanbul i Anatolien, och tidigare styrdes av bysantinska härskare. Staden är byggd på en kulle vid berget Uludağ och har genom tiderna uppfattats som en grön stad. Växter och träd blomstrade och trädgårdar med fontäner och porlande källor anlades under bysantinsk tid. År 1326 erövrade osmanerna Bursa och gjorde staden till deras första huvudstad. För osmanerna blev stadens grönska och de strilande fontänerna ett återskapat paradiset. I Koranen är strilande vatten och gröna träd ständigt återkommande och jämföras med paradiset. Osmanerna övertog den existerande administrativa strukturen i Bursa. De fortsatte till en början att använda de bysantinska byggnaderna men med egna tillägg. Det bysantinska bruket att återanvända byggmaterial (spolia) plockade osmanerna upp. Den förste osmanske ledaren Osman, och även hans son Orhan, begravdes i bysantinska kristna gravar. Osmaner och bysantinare så att säga samexisterade i staden.

Den *Gröna moskén*, eller *Yesil camii* på turkiska, i Bursa är byggd år 1419 och är känd för sin kakelornamentering och för att ha utvecklat konceptet om multifunktionella byggnader (*külliye*) innehållande moské, mausoleum, hamam, madrasa, soppkök för fattiga (*imaret*) och härbärge för dervisher. Denna moské kan återge Turkiets kakelhistoria. Här finner vi traditioner och hantverkskunnande i möten från en rad olika kulturer. I en och samma moské träffar vi på *kakelmosaik*, *cuerda seca*, *hexagonformade* och *triangulära* kakelplattor – med och utan *guldornament*. Det kan också nämnas att Bursa tillsammans med den närliggande byn Cumalıkızık år 2014 blev upptagna på listan för UNESCO:s Världsarv. Det är den intakta arkitekturen från osmansk tid (i byn finns ca 200 unika bostadshus) som är anledningen.

Gröna moskén är byggd i grå sandsten. Entrén inramas av en marmorkantad dörrfris utsmyckad med muqqarnas och blomster- och spiralformade arabesker. Interiört är bottenvåningen uppbyggd kring två stora kupolklädda rum. Det första med en fontän placerad mitt under kupolen, det andra med mihraben i blickfånget. På 1400-talet var fontänrummets golv stenbelagt och utan mattor. Affärsmän som vandrande runt fontänen kunde diskutera affärer och uppgörelser utan att någon kunde tjuvlyssna genom fontänens droppande ljud.

Runt dessa två huvudrum är sex mindre rum placerade. Till vänster om det första kupolrummet finns ett litet rum varifrån golvet är upphöjt tre trappsteg (flankerat med nischer för sandaler) i linje med tidigsmansk byggstil. Rummet är troligen särskilt skapat för härskare och regenter på besök i staden. I rummet finns en nisch med en förbindelse till entrén. Det lilla rummet är mörkt, och nischen eller burspråket än mörkare. I taket i nischen finns en utsmyckning utförd med kakelbitar. På grund av det dova ljuset är det omöjligt att se. Besökaren måste helt enkelt *känna till* den. Med handen kan man också *känna* de uthuggna bitarna, små och välformade kakelbitar tätt sammanfogade med murbruk. Lyser man upp det kakelklädda taket med en ficklampa framträder blommor och bladmönster i vitt, grönt, gult, med inslag av rött och invävt i blå nyanser. De utsirade blommönstren slingrar sig utfallande över taket, det är sannolikt en

tolkning av paradiset. Tekniken kallas *kakelmosaik* och innebär att formen på kakelbitarna huggs ut i de former och färger som kakelmästaren bestämt. Bitarna fogas sedan samman till hela ytor och bildmönster. Tekniken, en följd av persisk kakeltradition, går att spåra till seldjukerna på 1100-talet och utvecklades i den turkiska staden Konya seklet därefter. Den är framtagen dels för att smycka rundade ytor, så att kaklet kan följa pelare och muqarnas stalaktit-former i mihraberna, och dels för att varje kakelbit ska vara möjlig att bränna i rätt temperatur och tidslängd.

I den guldljusskimrande mihraben finner vi nästa teknik, *cuerda seca*. Det är en fortsättning, och samtidigt en förenkling, av kakelmosaiken. Tekniken innebär att mönstrets konturlinjer målas i en blandning av mangan, koppar och ister – som en *tråd* – för att förhindra att glasyrfärgerna flyter ihop vid bränningen. På så sätt kan kakelplattorna tillverkas större och innehålla fler färger och mönster, till skillnad från att varje utskuren mönsterdel bär sin egen färg och form. Följden blev att alla färger brändes lika länge och i samma ugnstemperatur. Det innebar i sin tur att kulörerna inte fick sin ultimata bränntid utan förlorade i lyskraft. Genom ett sådant förfaringssätt sparade man tid. Det gav också möjligheten att skapa ett överdåd av utsmyckning. I mihrabens mitt finner vi ornamentet *livets träd* fyllt av blommor och slingrande stammar. Rikedom i uttrycket var en symbol för ett fruktbart välde och för paradiset. På en övre våning i *sultanens loge* återfinns *cuerda seca*-tekniken i form av stjärnmönster och blomsterornament. Denna ”sal” är helt klädd med kakelplattor. Också taket är fyllt av stjärnor och stalaktiter, samt blommande blommor, runda lysande blomster. Moskérummet är en återgivning av en paradisk himmel.

Förutom i dessa två tekniker är väggarna i moskén klädda, från golv och några meter upp, av hexagonformade och triangulära kakelplattor. Dessa plattor är mellanblå/kobolt eller mörkt azurblå. Ugnbränningen har gjort att de har liv i ytan och skiftar i ton, istället för att vara helt enfärgade. En ytterst smal fog mellan plattorna gör att på avstånd ges intrycket av en hel enhetlig vägg. Beroende på ljusfall

och betraktarens placering i rummet pendlar kakelmönstret på närmare håll mellan att uppfattas som hexagoner och trianglar, eller till och med stjärnor. Väggar och dörrhåll inramas av bårder i kakel med mönster som fortsätter från platta till platta. I ett av rummen har de mörka plattorna screen-tryckta eller stencilerade guldornament. Denna förgyllning är ursprungligen resultatet av en iransk teknik från Kashan, *minai* (en sorts emalj), som också brukades av seldjukerna, vilken innebar att vissa färger och guld applicerades på toppen av en redan glaserad och dekorerad kakelbit innan den utsattes för en andra bränning. Ornamenten i form av guldklot i Gröna moskén uppfattas som svävande *framför* den blanka kakelväggen. De kan eventuellt härledas från intresset för astronomi. Väggarna växlar från två- till tredimensionalitet då de runda kloten så att säga svävar ut i rummet. Skillnaden är stor mellan de väggar som har guldornament och de som inte har det tillägget.

En fråga man ställer sig är: Hur kommer det sig att alla dessa tekniker möts under samma tid i Bursa? I sultanens loge finns inskriptionen, att moskéns dekorationer är utförda av *Nakkas Ali* (alias Ali ibn Ilyas Ali) och *Tabriz-mästarna* (Üstadan-i Tabrizi). Nakkas Ali var en hantverkare, född i Bursa, som på grund av den politiska konflikten mellan osmaner och timurider, år 1402 skickades till Samarkand och Tabriz för att lära nya kakeltekniker. I båda städerna fanns ett erkänt hantverkskunnande. Detta ledde till en kulturell och konstnärlig interaktion mellan hantverkarna. Tusentals konstnärer och hantverkare från Persien, Syrien och Anatolien möttes och arbetade tillsammans i de två städerna. När Nakkas Ali återvände till Bursa efter osmanernas övertagande, fick han uppgiften att leda arbetet med utsmyckningen i Gröna moskén. Han ansvarade för koordineringen av hela utsmykningsprogrammet vilket inkluderade kakel, väggmålari, träarbete och stensulptur.

Den turkiske författaren och litteraturvetaren Ahmet Hamdi Tanpınar (1901–62) framhåller de olika tidlager som samexisterar i Bursa. I sin dikt *Time in Bursa* besöker han Gröna moskén och lyssnar till kaklets ekoljud: "We visited the Green Mosque yesterday evening/We heard the sweet music of the Holy Koran/The sound coming from the ancient tiles". Det är en förnimmelse av evighet och tidlöshet som gör staden speciell.

Stort tack till FSIV för resestipendiet för projektet "Kakel och kakelmosaik i Yesil Camii och Yesil Türbe i Bursa"!

Foton: Gertrud Olsson